

ՀՈՒՄԱՆԻԶՄԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ
ՀԵԳԵԼԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՈՒՍՍՈՒՆՔՈՒՄ

ԱՍՏՏՐՅԱՆ Գ. Ե.

Մարդու ռացիոնալիստական ըմբռնումն աննախադեպ բարձր զարգացման հասավ գերմանական դասական փիլիսոփայության ամենակարկառուն ներկայացուցչի՝ Հեգելի (1770-1831) աշխատություններում: Իդեալիստական հիմքի վրա՝ Հեգելն ստեղծել է մարդու և մարդկային հասարակության մասին ինքնատիպ ու բովանդակությամբ հարուստ ուսմունք, արել հասարակական կյանքի ու մարդու էության մասին բազմաթիվ՝ ըստ էության, մատերիալիստական դատողություններ, արտահայտել մարդու՝ որպես հասարակական էակի մասին խորիմաստ մտքեր:

Նա, առաջին անգամ ամբողջ բնական, պատմական ու հոգևոր աշխարհը ներկայացնելով որպես գործընթաց, այդ ընդհանուր մեթոդաբանական դիրքերից էլ մոտեցավ մարդու հիմնահարցի քննությանը: Համաշխարհային ոգին համարելով բանական գորավոր ուժ և աշխարհի սկիզբ՝ նա մարդուն դիտում էր որպես այդ ոգու զարգացման երրորդ՝ բարձրագույն աստիճան: Նա կարծում էր, որ մարդուն՝ որպես բանական էակի, սոցիալ-պատմական գործընթացում վերապահված է բացառիկ դեր: Այդ գործընթացում, որն իրակա- նանում է որպես մարդկանց համատեղ գործունեություն, տեղի է ունենում մարդու հոգևոր էության առարկայացումը, և ստեղծվում է շրջապատող աշխարհը, որի և՛ արարիչը, և՛ արգասիքը ինքը մարդն է:

Հնարավորության և իրականության փոխհարաբերության հարցի լուծումը հոգուտ իրականի տարածելով մարդու էության ըմբռնման վրա և սկզբունքային քննադատության ենթարկելով «սուբյեկտիվության կեղծ սնապարծությունը», մարդու էությունը որոշելիս ուշադրության կենտրոնը նրա ներաշխարհը տեղափոխելու ռոմանտիկական միտումները՝ Հեգելը գտնում էր, որ մարդուն պետք է ճանաչել ոչ թե ըստ այն բանի, թե ինչ հնարավորություններ են թաքնված նրա ներքնաշխարհում, թե նա ինչ է ներկայացնում որպես հնարավորություն, այլ այն բանով, թե ինչպես է իրեն դրսևորում առարկայորեն, ինչպիսին են նրա գործերն ու արարքները, ինչպիսին է նրա իրականությունը, առկա կեցությունը: «Ինչ որ մարդն անում է, նա այնպիսին է,- գրում է փիլիսոփան այդ կապակցությամբ,- և կեղծ սնապարծությանը, որը զվարճացնում է իր ներքին բնավորության առավելության գիտակցությամբ, մենք պետք է հակադրենք ավետարանական ասույթը՝ «Ճանաչեցե՛ք նրանց իրենց սեփական պտուղներով»¹:

Հեգելը կռահեց աշխատանքի դերը մարդու ծագման, նրա ընդու-

¹ Гегель. Сочинения, т. 1, М.-Л., 1929, с. 238.

նակությունների զարգացման գործում՝ այն համարելով մարդու առաջացման հիմնական գործոնը²: Հետաքրքիր է, որ Մարքսը Հեգելի «Ոգու ֆենոմենոլոգիայի» ամենամեծ արժանիքը տեսնում էր այն բանի մեջ, որ հեղինակն այնտեղ «ըմբռնում է աշխատանքի էությունը», մարդուն դիտում «որպես իր սեփական աշխատանքի արդյունք»³: Սակայն Հեգելը միաժամանակ նկատում էր այն սուր հակասությունը, որ գոյություն ունի աշխատանքի էության և այն ձևի միջև, որով նա իրեն դրսևորում է կապիտալիստական հասարակարգում: Հեգելը կարծում էր, որ բուրժուական հասարակության պայմաններում աշխատանքը, զարգացնելով մարդու ընդունակությունները՝ բանականությունը, ուշադրությունը, հիշողությունը և այլն, միաժամանակ նրան զրկում է ազատությունից և նախաձեռնությունից: Մարդկային անհատի զարգացման վրա բացասաբար է անդրադառնում հատկապես աշխատանքի կապիտալիստական բաժանումը, որը ոչ այնքան զարգացնում, որքան խեղում է մարդուն:

Հեգելը մարդու հիմնախնդրին սերտորեն առնչում է «օտարման» (*Entfremdung*, *Entfremdung*) հասկացությունը, որը նրա ամբողջ փիլիսոփայության և հատկապես «Ոգու ֆենոմենոլոգիայի»⁴ կենտրոնական կատեգորիան է: «Օտարում» հասկացությունն առհասարակ օգտագործում է երեք իմաստով, այն է՝ 1. որպես ամեն մի առարկայականության առաջացում ոգուց, այսինքն՝ ոգու կողմից բնության և հասարակության արարում (առարկայացում), 2. սուբյեկտի և օբյեկտի միջև ամեն մի բարդ հարաբերություն կամ մարդու ամեն մի նպատակահարմար գործունեություն, ամեն մի աշխատանք, 3. մարդկանց կողմից իրենց սեփական գործունեության արդյունքների աղավաղված ընկալում: Երկրորդ դեպքում մարդու ձեռքով ստեղծված նյութական ու հոգևոր արժեքների ամբողջ աշխարհը, հարստությունը, պետությունը, արվեստի ստեղծագործությունները և այլն հանդես են գալիս որպես մարդու էական ուժերի օտարում, առարկայացում: Իրական պատմությունն էլ այս պարագայում դրսևորվում է որպես մարդկային օտարված գործունեության արդյունք: Երրորդ դեպքում՝ մարդկանց կողմից իրենց սեփական գործունեության արդյունքների աղավաղված ընկալման հետևանքով այդ արդյունքները մարդկանց ներկայանում են որպես նրանց ինչ-որ խորթ ու օտար ուժեր, որոնք ապրում են ինքնուրույն կյանքով և իշխում են մարդկանց վրա: Այս վերջին իմաստով օտարումը կազմում է բուրժուական հասարակությունում մարդկանց հարաբերությունների առանձնահատկությունը:

Զարգացած փոխանակային հարաբերությունների պայմաններում, ըստ Հեգելի, մարդու գործունեության յուրաքանչյուր արդյունք անխուսափելի բախման մեջ է իր ստեղծողի հետ: Ինքը՝ այդ

² Гегель. Сочинения, т. 7, М.-Л., 1934, с. 221-223.

³ Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений, М., 1956, с. 627.

⁴ «Ոգու ֆենոմենոլոգիան», որտեղ Հեգելն ազատվում է Շելինգի ազդեցությունից, Մարքսն անվանել է «Հեգելյան փիլիսոփայության իսկական ակունքը և գաղտնիքը» (նույն տեղում, էջ 624):

արդյունքը ստեղծողի գործունեությունը, դառնում է օտարված գործունեություն. նա մի կողմից հանդես է գալիս իբրև այդ արդյունքը ստեղծողի կենսական ուժերի դրսևորում, մյուս կողմից՝ իբրև դրանց օտարում հոգուտ նրա, ով դառնում է այդ արդյունքի սեփականատերը: Այլ կերպ ասած՝ մարդու գործունեությունը, մի կողմից, նրա էության դրսևորումն է, իսկ մյուս կողմից՝ այդ էությանը թշնամական գործունեություն:

Նրան խորապես մտահոգում էր կապիտալիզմի պայմաններում մարդկանց հարաբերությունների անհատապաշտական բնույթը, անհատի ու հասարակության, անձնական ու հասարակական շահերի միջև եղած խոր հակասությունը, այն, որ այստեղ «յուրաքանչյուրն ինքն իր համար նպատակ է, մյուս բոլորը նրա համար՝ ոչինչ»⁵: Հասարակության մեջ «ընդհանուր շահը» ինքնուրույն ուժ է, որը կախված չէ այդ հասարակությունը կազմող անհատների մասնավոր շահերից:

Հեգելը նկատեց նաև բուրժուական հասարակությանը հատուկ այնպիսի հակասություններ, ինչպիսիք են աղքատության ու հարբստության բևեռացումը, մարդկանց միակողմանի զարգացումն աշխատանքի բաժանման հետևանքով և այլն: Վերլուծելով իր ժամանակի քաղաքացիական հասարակության հակասությունները՝ Հեգելը հանգում է այն եզրակացության, որ այստեղ հարստության ավելացմանը զուգընթաց տեղի է ունենում թշվառության ու ընչազրկության աճ, այն մարդկանց մտավոր աղքատացում, որոնք ստեղծում են այդ հարստությունը⁶: Քաղաքացիական հասարակությունը համարելով հակասական երևույթ՝ նա փորձում էր գտնել այդ հակասության լուծումը:

Պետական իրավական հարաբերությունների բյուրոկրատացումը, ինչպես նաև բարոյական հարաբերությունների ֆորմալացումը մարդկային բոլոր կապերի վրա դնում են դիմազրկության ու անազատության դրոշմ: Իր հերթին, աշխատանքի օտարումը նրան զրկում է ստեղծագործական բնույթից: Այդ օտարումը, ձեռք բերելով համընդհանուր բնույթ, ընդգրկում է մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտները: Այսպիսով, ըստ Հեգելի, բուրժուական կարգերի, կենսակերպի և մարդկային բոլոր կապերի գորշությունը ամբողջության մեջ ձեռք է բերում ընդհանրական, համընդգրկուն բնույթ: Եվ նա ցավով է նշում, որ ժամանակակից պայմաններում բարեհաջող հեռանկարի համար չկա այլևս ո՛չ որևէ հող և ո՛չ էլ որևէ հիմք:

Մարդկային գործունեության նման վերլուծությունը Հեգելին բերում է այն համոզման, որ թեև հասարակական ամբողջ իրականությունը մարդկային գործունեության արդյունք է, սակայն այդ գործունեությունը ենթարկված է այնպիսի օրենքների, որոնք կախում չունեն մարդկանցից: Մյուս կողմից՝ նա տեսնում էր, որ մարդկանց գործունեության այդ արդյունքները, նրանց կողմից

⁵ Гегель. Сочинения, т. 7, с. 211.

⁶ Նույն տեղում, էջ 254-255:

կյանքի կոչված իրերի աշխարհը չի կարելի դիտել որպես մարդկային գործունեությունից բոլորովին անկախ, առավել ևս մարդու նկատմամբ առաջնային ինչ-որ բան, քանի որ իրերի այդ ամբողջ աշխարհը ստեղծված է մարդկանց կողմից: Իրական աշխարհում չկարողանալով գտնել այդ հակասության լուծումը՝ Հեգելը դրա պատճառը, պատմական զարգացման աղբյուրը, սրա շարժիչ ուժը սկսեց որոնել իրական աշխարհից դուրս գտնվող ինչ-որ «ուրիշ բանի» մեջ, որին պետք է ենթարկված լիներ ինչպես մարդու գործունեությունը, այնպես էլ նրա միջոցով կյանքի կոչված «օտարված աշխարհի» ամբողջ շարժումը: Այդ «ուրիշը» նրա մոտ հանդես եկավ որպես «օբյեկտիվ ոգի», որի ներմուծումը մարդկային հասարակության պատմության տեսական ըմբռնման բնագավառը հանգեցրեց պատմական շարժման պատճառների իդեալիստական մեկնաբանությանը, դրանց միստիֆիկացմանը:

Այսպիսով, սկսելով իրական հասարակական հարաբերությունների վերլուծությունից, Հեգելը դրանց աղբյուրը տեսավ անիրական ու աննյութական բացարձակ ոգու մեջ: Իրական հարաբերությունները գլխիվայր շրջվեցին, պատմական շարժման մտային արտացոլումները ներկայացան իբրև այդ շարժման աղբյուր, դրա շարժիչ ուժ: Մյուս կողմից՝ բուրժուական հասարակության, նոր քաղաքակրթության հեգելյան քննադատությունը չի կարելի դիտել որպես մարդկային հասարակության վերընթաց շարժման, գիտատեխնիկական առաջադիմության անհրաժեշտության ժխտում, անտիկ ժամանակներին կամ ֆեոդալիզմին վերադառնալու կոչ: Աշխատանքի բաժանումը, մեքենաների կիրառումը, գիտական ու տեխնիկական գիտելիքների զարգացումը նա համարում էր առաջադիմական գործընթաց: Դրա հետ մեկտեղ, նա ընդգծում էր, որ այդ առաջադիմական շարժումն իր համար ճանապարհ է հարթում հակասական ձևերով և ուղեկցվում է բազմաթիվ կորուստներով: Զարգացած պետական հարաբերությունները և իրավակարգը նույնպես նա համարում է դրական ձեռքբերում, սակայն միաժամանակ գտնում, որ դրանք իրենց հետ բերում են մարդկային կախվածության նոր ձևեր, անհատական ամբողջականության ու ինքնուրույնության կորուստ: «Սակայն մենք երբեք չենք դադարի և չենք կարող դադարել հետաքրքրվելու անհատական ամբողջականությամբ և կենդանի ինքնուրույնությամբ,- գրում է Հեգելը,- չենք դադարի դրանց նկատմամբ պահանջունք ունենալ՝ որքան էլ օգտավետ կամ բանական համարենք քաղաքացիական և քաղաքական կյանքի զարգացած կազմակերպման պայմանները»⁷:

Հատկանշական է, որ մարդու հիմնախնդիրը, հասարակության սոցիալ-քաղաքական կյանքի, մարդկային գործունեության հարցերը Հեգելը հատուկ քննության է առնում իր փիլիսոփայական համակարգի եզրափակիչ մասի՝ ոգու փիլիսոփայության «Օբյեկտիվ ոգի» բաժնում (որն, ի դեպ, միջակա տեղ է գրավում «Սուբյեկտիվ ոգի» և «Բացարձակ ոգի» բաժինների միջև):

⁷ Гегель Г. В. Ф. Эстетика, т. I, М., 1973, с. 204.

Հեգելի կողմից մարդկանց սոցիալ-պատմական կյանքի զանազան կողմերի ու երևույթների հանգեցումը « օբյեկտիվ ոգու» կատեգորիային՝ նշանակում է այն մտքի միաստիճիկացված արտահայտություն, որ մարդկանց սոցիալական կյանքը ըմբռնվում է որպես գերազնահատական ամբողջություն, որը բարձրանում է անհատի կյանքից վեր և իշխում է նրա վրա:

Օբյեկտիվ ոգին, ըստ Հեգելի, օբյեկտիվ օրինաչափություն է, որը վեր է կանգնած առանձին մարդկանցից և դրսևորվում է նրանց զանազան կապերի ու հարաբերությունների միջոցով: Իր զարգացման մեջ օբյեկտիվ ոգին անցնում է երեք աստիճան և ծավալվում է իրավունքի, մորալի և բարոյականության մեջ. վերջինս իր հերթին ընդգրկում է ընտանիքը, քաղաքացիական հասարակությունը և պետությունը: Հանդես գալով ընդդեմ Կանտի էթիկական հայեցակարգի հակապատմականության՝ Հեգելը ձգտում էր բացահայտել բարոյական սկզբունքների ու կատեգորիաների բովանդակության « բանական լինելը», քանզի ամեն բանական, ըստ նրա, իրական է: Նա ջանում էր կապ հաստատել բարոյական կատեգորիաների և հասարակական կյանքի տարբեր կողմերի միջև: Էթիկական կատեգորիաները, ըստ նրա, իմաստ ու նշանակություն ունեն միայն հասարակության մեջ:

Անդրադառնալով Կանտի «կատեգորիկ իմպերատիվին» և մեկնաբանելով դրա բովանդակությունը՝ Հեգելն այն կարծիքն է հայտնում, որ այդ օրենքն անհրաժեշտ չափով օժտված չէ համընդհանուր բովանդակությամբ և չի արտահայտում (ինչպես որ պատշաճ է բացարձակ բարոյական օրենքին) որևէ այնպիսի բան, որը կա «իր մեջ» և «իր համար»: Նման տիպի օրենքները, եզրակացնում է փիլիսոփան, խրվում մնում են զուտ անհրաժեշտության ոլորտում, սակայն օժտված չեն իրականությամբ. դրանք օրենքներ չեն, այլ՝ լոկ պատգամներ:

Հումանիզմի հարցերը ինքնատիպ արտացոլում են գտնում պետության մասին Հեգելի ուսմունքում: Նա կտրականապես հանդես էր գալիս պետության այն բացատրության դեմ, որը հիմնված է բնական իրավունքի տեսության վրա: Պետությունը, ըստ նրա, ստեղծված է ամենևին ոչ այն բանի համար, որ պաշտպանի անհատի ազատությունն ու սեփականությունը: Պետությունը միջոց չէ, այլ՝ նպատակ իր մեջ: «Պետության գոյությունը,- գրում է նա,- Աստծո երթն է աշխարհում»⁸: Պետության գաղափարը իրացվում է պետական կարգի մեջ, միմյանց նկատմամբ պետությունների հարաբերություններում և համաշխարհային պատմության նկատմամբ վերջիններիս հարաբերություններում: Հեգելը պետական կարգի լավագույն ձև հռչակեց սահմանադրական միապետությունը:

Իրավունքը, ըստ Հեգելի, ազատության առկա կեցությունն է: Նա չափազանց բարձր էր գնահատում ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը, դրա ռոմանտիկական ոգին ու ազատարար շունչը, և այն ընդունեց հսկայական խանդավառությամբ: «Իրավունքի միտ-

⁸ Гегель. Сочинения, т. 7, с. 268.

քր, նրա գաղափարը,- գրում է Հեգելը այդ հեղափոխության մասին,- միանգամից ճանաչման իրավունք նվաճեց, և անարդարության հնամաշ նեցուկները դրան ոչ մի դիմադրություն ցույց տալ չէին կարող: Իրավունքի միտքը դրվեց սահմանադրության հիմքում, և այժմ ամեն ինչ պետք է այդ մտքի վրա հենվի:

Այն օրից, երբ երկնքում լույս է տալիս արեգակը և նրա շուրջ պտտվում են մոլորակները, դեռ երբեք չէր տեսնված, որ մարդը գլխի վրա կանգներ, այսինքն՝ հենվեր մտքի վրա և մտքի համաձայն էլ կառուցեր իրականությունը: Անաքսագորասն առաջինն է ասել, որ Nos-ը, այսինքն՝ բանականությունն է կառավարում աշխարհը, բայց միայն այժմ առաջին անգամ մարդը հասավ այն բանն ընդունելուն, թե միտքը պետք է կառավարի հոգևոր իրականությունը... Դա մի հոյակապ արևածագ էր: Բոլոր մտածող էակները բերկրանքով ողջունեցին նոր դարաշրջանի սկիզբը: Վեհ հրճվանքն էր իշխում այդ ժամանակ, և ամբողջ աշխարհը համակվեց ոգու խանդավառությամբ, կարծես առաջին անգամ կատարվեց աստվածայինի հաշտեցումը աշխարհի հետ»⁹:

Հեգելը մարդու հիմնախնդրին սերտորեն շաղկապում է ազատության հարցը, որին նրա փիլիսոփայության մեջ վերապահված է բացառիկ տեղ: Առաջին անգամ նա համաշխարհային պատմությունը դիտեց որպես դիալեկտիկական անցումների շղթա, ամբողջական գործընթաց և փորձեց խորամուխ լինել պատմական շարժման օրինաչափությունների մեջ: Մակայն պատմության նկատմամբ իդեալիստական մոտեցումը թույլ չտվեց նրան գիտական հիմքի վրա լուծելու այդ հարցը: Պատմական գործընթացը նա դիտում էր որպես բացարձակ ոգու արշավ, որն սկիզբ առնելով Արևելքից, գնում է դեպի Արևմուտք՝ իր վախճանը: Մյուս կողմից՝ պատմությունը նրա համար ժամանակի մեջ բացարձակ ոգու զարգացման գործընթաց է, որը շարժվում է դեպի որոշակի նպատակ՝ ազատությունը: Համաշխարհային ողջ պատմությունը փիլիսոփան ներկայացնում է որպես առաջընթաց՝ ազատության ըմբռնման մեջ: Պատմության փիլիսոփայության մեջ նա իր առջև խնդիր է դնում թափանցել պատմական իրադարձությունների սուբստանցիոնալ բովանդակության մեջ: Երբ ոգին դուրս է գալիս տվյալ ժողովրդի սահմաններից, ասում է նա, մենք ոտք ենք դնում համաշխարհային պատմության հողը:

Ազատությունը, ըստ Հեգելի, ոչ միայն մարդու ամենանվիրական իդեալն է, այլև նրա կյանքի բուն նպատակը: Մարդը լույս աշխարհ է գալիս ազատության տենչով, սակայն իրականությունը նրան այլ բան է մատուցում: Մանկան առաջին ճիշտ սկսվում է անհատի հոգու պայքարը ազատության համար՝ հասնելով երիտասարդի իդեալի և իրականության հակասականության գիտակցմանը: Մարդկային ազատությունը երկարատև պայքարի արդյունք է: Մարդը չի ծնվում ազատ, ինչպես կարծում էր Ռուսոն: Նա ազատ է ոչ թե իր բնական, այլ հոգևոր բնույթով: Ազատությունը հնարավոր է դառնում միայն այն ժամանակ, երբ դրա համար ստեղծվում են անհրա-

⁹ Гегель. Сочинения, т. 8, М.-Л., 1935, с. 413-414.

ժեշտ օբյեկտիվ պայմաններ՝ քաղաքացիական հասարակություն, իրավական պետություն և այլն:

Պատմությունն իր ամբողջության մեջ դիտելով որպես ոգու առաջադիմություն ազատության ըմբռնման ճանապարհին՝ Հեգելը գտնում էր, որ այն ծավալվում է առանձին ժողովուրդների «ոգու» միջոցով, ժողովուրդներ, որոնք պատմական գործընթացում իրենց առաքելությունը կատարելուց հետո հաջորդափոխում են միմյանց:

Համաշխարհային պատմության նման իդեալիստական ըմբռնումը որոշեց նաև պատմության հեգելյան պարբերացման իդեալիստական բնույթը: Մարդկության պատմությունը նա բաժանում է չորս շրջանների՝ 1. Արևելյան աշխարհ (Չինաստան, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Եգիպտոս), 2. Հունական աշխարհ, 3. Հռոմեական աշխարհ, 4. Գերմանական քրիստոնեական աշխարհ: Ընդ որում, Արևելյան աշխարհը նա համարում է մարդկության մանկության, անտիկ աշխարհը՝ պատանեկության և առնականության (հռոմեացիների մոտ), ռոմանագերմանականը՝ ծերության ժամանակաշրջան¹⁰:

Այնուհետև նա ձեռնամուխ է լինում պատմական տարբեր դարաշրջաններում մարդկային անհատի իրավունքների ու ազատությունների հարցի քննությանը: Արևելյան աշխարհում, գրում է նա, մարդիկ պատկերացում չունեն ազատության մասին, ուստի չեն կարող ազատ լինել, այստեղ ազատ է միայն բռնապետը:

Նրա տեսակետից և՛ մարդու ազատության, և՛ արվեստի զարգացման առումով պատմականորեն առավել բարենպաստ էր դեմոկրատական անտիկ աշխարհը: Անտիկ աշխարհի դեմոկրատական կարգերը, ըստ Հեգելի, մարդու համար ապահովում էին անկախություն, նախաձեռնություն, բնավորության ամբողջականություն և չէին կաշկանդում մարդկային անհատականության զարգացումը: Աշխատանքն այստեղ չուներ օտարված բնույթ, տրոհված չէր բազմապիսի գործողությունների ու այդ պատճառով կրում էր ստեղծագործական, ոգեշունչ բնույթ: Պետությունն այստեղ տակավին չէր դարձել անդեմ և մարդկանցից օտարված ուժ, ճիշտ այդպես էլ իրավական հարաբերությունները ձեռք չէին բերել ֆորմալացված տեսք: Անկախությունը և ազատությունը ինքնուրույնություն էին հաղորդում անհատի բոլոր գործողություններին, և նա լիակատար պատասխանատվություն էր կրում իր արարքների ու գործողությունների համար:

Այդ ամենը մարդու անհատականությանը տալիս էր որոշակի ամբողջականություն, զարգացման լրիվություն, իսկ դրա հետ մեկտեղ՝ նաև բանաստեղծականություն ու ոգեղենություն: Մարդը, նրա գործունեության բոլոր դրսևորումները ընձեռում էին բարենպաստ նյութ՝ հոգեկան, գեղարվեստական մարմնավորման համար: Այդ ոգեղեն, բանաստեղծական աշխարհին Հեգելը հակադրում է իր ժամանակների պրոզայիկ իրականությունը:

---

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 98-104:

Թեև միայն գերմանական ժողովուրդներն են հասել քրիստոնեական գիտակցության՝ ըմբռնելու, որ իրենց բնության հիմնական հատկանիշն ազատությունն է, սակայն այստեղ զարգացած իրավական ու քաղաքական հարաբերությունների պայմաններում անհատը կորցնում է գործողությունների ու նախաձեռնությունների ազատությունը: «Մուրստանցիոնալությունն արդեն միայն այս կամ այն անհատի հատուկ սեփականությունը չէ, այլ գոյություն ունի ինքն իր համար ու համընդհանուր ձևով և անհրաժեշտաբար սեփական զարգացումն է գտել իր բոլոր կողմերի մեջ՝ ընդհուպ մինչև փոքրագույն մանրամասները: Ինչպիսի իրավական, բարոյական օրինաչափ արարքներ էլ որ կատարեն առանձին մարդիկ հանուն ամբողջի շահերի, նրանց կամքը և ձեռքբերումները, ինչպես որ նրանք՝ իրենք, միշտ մնում են որպես ամբողջի համեմատ ինչ-որ աննշան, ընդամենը մասնակի օրինակ: Նրանց արարքները եզակի դեպքը իրականացնում են որպես ինչ-որ բոլորովին մասնակի, այլ ոչ թե համընդհանուր բան՝ այն իմաստով, որ տվյալ արարքը կամ դեպքը դրա շնորհիվ դառնար օրենք կամ երևույթի մեջ հանդես գար որպես օրենք»¹¹:

Բացարձակ ոգին, ըստ Հեգելի, ինքնաբացահայտվում է երեք ձևով՝ արվեստի, կրոնի և փիլիսոփայության մեջ: Արվեստի մեջ նա ինքն իրեն ճանաչում է հայեցողության, կրոնի մեջ՝ պատկերացման, փիլիսոփայության մեջ՝ հասկացության ձևով:

Հեգելը ազատությունը մեկնաբանում էր որպես հասկացության մեջ ըմբռնված անհրաժեշտություն. «Կույր է անհրաժեշտությունը միայն այնքանով, որքանով չի ըմբռնվում հասկացության մեջ...»¹²: Ազատությունը ձեռք է բերվում անհրաժեշտության ըմբռնման ճանապարհին: Սակայն քանի որ Հեգելն անտեսում է նյութական պրակտիկան, ազատության համար պայքարը, ուստի ազատության նրա մեկնաբանությունը հայեցողականությունից այն կողմ չի անցնում և մնում է լոկ գիտակցության շրջանակում:

Հեգելի կարծիքով՝ համաշխարհային ոգին իր նպատակներին հասնելու համար որպես միջոց է օգտագործում ժողովուրդներին և անհատներին: Մարդիկ համաշխարհային ոգու գործիքներն են, որոնց միջոցով նա դրսևորում է իր ակտիվ, գործունյա էությունը: Փիլիսոփան պատմության մեջ առանձնահատուկ դեր է հատկացնում ականավոր անհատներին, որոնք պատմական անհրաժեշտությունը դարձնելով անձնական նպատակ, իրենց եռանդուն ու հերոսական գործունեությամբ, ըստ էության, իրականացնում են համաշխարհային ոգու առաջադրանքը, նրա կամքը: Նշանավոր անհատների, պատմական անձնավորությունների միջոցով է, որ մարդիկ գիտակցում են իրենց անելիքները և մասնակից դառնում մեծ նպատակների իրականացմանը: Մեծ անհատները, համաշխարհային պատմության հերոսները, ինչպես նաև ժողովուրդները, որոնց վիճակված է իրականացնելու տվյալ պատմական շարժումը, կատարե-

¹¹ Гегель Г. В. Ф. Эстетика, т. 1, с. 192.

¹² Гегель. Сочинения, т. 1, с. 248.

լով իրենց համաշխարհային-պատմական առաքելությունը, հեռանում են ասպարեզից:

Ընդ որում, նշանավոր անհատներին նա բաժանում է երկու խումբի. առաջիններին անվանում է «վերարտադրողներ», երկրորդներին՝ «համաշխարհային-պատմական» անձնավորություններ: Վերարտադրող անհատները ղեկավարվում են մասնավոր շահերով և «վերարտադրում են» ընդհանուրը, որի իմաստը, սակայն, չեն ըմբռնում, մինչդեռ համաշխարհային-պատմական անձնավորությունները պատմական անհրաժեշտությունը դարձնում են իրենց համար անձնական նպատակ:

Հեգելի հումանիզմը, սակայն, իր արժանիքներով հանդերձ՝ գերծ չէր նաև թերություններից ու պատմական սահմանափակություններից:

1. Մարդու հիմնահարցի ռացիոնալ ըմբռնման ու մեկնաբանության վրա բացասաբար անդրադարձավ, ամենից առաջ, Հեգելի ընդհանուր իդեալիստական աշխարհայացքը, մտքի կատեգորիաների ու իրականության կապի միաստիֆիկացումը:

2. Թեև Հեգելն ըմբռնեց «աշխատանքի էությունը», սակայն գիտեր և ընդունում էր աշխատանքի միայն մեկ տեսակ, այն է՝ վերացական-հոգևոր աշխատանքը: Եվ այդ պատճառով, չնայած այն բանին, որ անհամեմատ բարձր էր կանգնած ժամանակակից տրնտեսագետներից, սակայն չկարողացավ հաղթահարել նրանց տեսակետների սահմանափակությունը և, վերջիններիս հետևելով, տեսնում էր աշխատանքի միայն դրական կողմը, իսկ բացասականը՝ ոչ: Նա չնկատեց այն, որ պատմական զարգացման որոշակի փուլերում աշխատանքը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես «մարդկային էության ինքնահաստատում»: Այդ հանգամանքը Հեգելի ուշադրությունից վրիպեց ամենից առաջ այն պատճառով, որ նրա համակարգում տարբերություն չէր դրվում «օտարման» և «առարկայացման» միջև: «Ոգու» ամեն մի «առարկայացում» նա ընդունում էր որպես «օտարում», քանզի չունեի դրանց տարբերակման չափանիշներ. նրա համար կարևորն այստեղ այն էր, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը հակադիր էին «ոգուն» և հանդես էին գալիս որպես նրանից տարբեր և նրան «խորթ» ինչ-որ բան:

3. Մյուս կողմից՝ բուրժուական հասարակության մեջ մարդկային հարաբերությունների ֆետիշային բնույթի մասին Հեգելի կռահումները, իրենց դրական խոր բովանդակությամբ հանդերձ, ծայրաստիճան մանվածապատ էին ու անորոշ: Կապիտալիստական օտարումը նույնացնելով մարդու գործունեության առարկայացման հետ ընդհանրապես՝ նա կարծում էր, թե այն հնարավոր կլինի վերացնել ապաառարկայացման շնորհիվ, որն իր հերթին կարող է կատարվել իմացության միջոցով: Մնալով օտարված իրականության շրջանակում՝ Հեգելը չկարողացավ թողնել մտահայեցողական փիլիսոփայության հողը, որպեսզի իրական հիմքի վրա լուծեր սոցիալական իրականության հակասությունները և գտներ դրանց հաղթահարման ճշմարիտ ուղին: Օտարման վրա խարսխված բուրժուական հասարակությունը նա չէր դիտում որպես պատմական զարգացման անցո-

դիկ փուլ, հասարակական կազմակերպության ավելի բարձր ձևերին անցնելու նախադրուժ, այլ ներկայացնում էր որպես հասարակական միակ համապարփակ իրականություն:

4. Պահպանողականության գծեր ունի նաև միջազգային իրավունքի մասին Հեգելի ուսմունքը: Հանդես գալով Կանտի հավերժական խաղաղության և պետությունների ու ժողովուրդների դաշնության մեջ դրա իրականացման գաղափարի դեմ՝ Հեգելը մերժում էր միջազգային անվտանգության երաշխիքների ստեղծման գաղափարը: Ավելին՝ նա դրական վերաբերմունք ուներ պատերազմների նկատմամբ, խոսում էր դրանց «բարձր կոչման մասին», որի շնորհիվ, իբր «պահպանվում է ժողովուրդների բարոյական առողջությունը», որ հաջող պատերազմները «ներքին խռովություններին» թույլ չեն տալիս զարգանալու և «ամրապնդում են պետությունը»¹³:

5. Հեգելի հումանիզմի թերություններից է նաև նրա ուսմունքում, հատկապես պատմության տեսության մեջ ազգայնական նախապաշարմունքների առկայությունը՝ քամահրական վերաբերմունքը արևելյան ժողովուրդների նկատմամբ, գերմանական ժողովուրդների փառաբանումը և այլն:

6. Պատմական օրինաչափության ըմբռնման ու գնահատման հարցում Հեգելը անհետևողական էր ու հակասական: Մի կողմից, նա պաշտպանում էր օբյեկտիվ օրինաչափության գաղափարը, որն իր համար ճանապարհ է հարթում՝ անկախ առանձին անհատների ցանկությունից, մյուս կողմից՝ առաջ էր քաշում դրա խեղաթյուրված արտացոլումը հանդիսացող, այսպես կոչված, «համաշխարհային բանականության խորամանկությունների մասին» ուսմունքը, ըստ որի, համաշխարհային բանականությունն օգտվում է անհատական շահերից ու կրքերից՝ իր նպատակներին հասնելու համար:

7. Հեգելի փիլիսոփայությունը յուրօրինակ ձևով արտացոլում էր Գերմանիայի սոցիալական իրականության հակասական բնույթը բուրժուական հեղափոխության նախօրյակին, գերմանական բուրժուազիայի երկակիությունը, բուրժուազիա, որի գաղափարախոսն էր Հեգելը: Այստեղից էլ՝ մի կողմից, նրա փիլիսոփայության առաջադիմական և նույնիսկ հեղափոխական միտումները՝ որպես Գերմանիայում բուրժուական հեղափոխության գաղափարական նախապատրաստության արտահայտություն, մյուս կողմից՝ պահպանողական և հետադիմական գաղափարները՝ որպես արդյունք գերմանական բուրժուազիայի անհետևողականության, ռեակցիոն յունկերության հետ փոխզիջումների մեջ մտնելու նրա հակման: Այդ երկվությունն իր արտահայտությունը գտավ նաև մարդու հիմնախնդրի՝ նրա մեկնաբանության հարցերում:

8. Հեգելի աշխարհայացքը, որքան էլ լայն ու ընդգրկուն, վերջին հաշվով, իր ապրած պատմական դարձրջանի արդյունք էր, այդ դարաշրջանի տեսական-փիլիսոփայական ընդհանրացված արտացոլումը: Բացի դրանից՝ նա XVIII դ. վերջի – XIX դ. սկզբի գերմանական բուրժուազիայի գաղափարախոսն էր, բուրժուազիա, որը դասա-

¹³ Նույն տեղում, էջ 334:

կարգայնորեն սահմանափակ էր ու երկչոտ, հակված դեպի փոխզիջումները: Այդ պատճառով նրա փիլիսոփայությունը տառապում էր ներքին խոր հակասություններով, որն արտահայտվում էր ամենից առաջ նրա մեթոդի և համակարգի միջև եղած սուր խզման, առաջադիմականի ու պահպանողականի զուգակցման մեջ:

Մակայն հակասականությամբ ու թերություններով հանդերձ՝ Հեգելի փիլիսոփայությունն իր ամբողջության մեջ, այդ թվում՝ հումանիզմի, մարդու մասին նրա ուսմունքը, պատկանում է համաշխարհային փիլիսոփայության ոսկե ֆոնդին և իր արդիականությունը չի կորցրել նաև մեր օրերում:

ПРОБЛЕМА ГУМАНИЗМА В ФИЛОСОФСКОМ УЧЕНИИ ГЕГЕЛЯ

АСАТРЯН Г. Е.

Резюме

Гуманизм Гегеля, являясь вершиной классического немецкого гуманизма и одной из наиболее ярких страниц развития мировой гуманистической мысли в целом, не утратил свою актуальность и в силу рационального содержания может служить надежным ориентиром для философии в ее поисках гуманистической парадигмы нового мира.

THE PROBLEM OF HUMANISM IN HEGEL'S PHILOSOPHICAL TEACHING

G. ASATRYAN

Abstract

The paper seeks to explore the idea that, as the apex of the German classic humanism in particular, and one of the most brilliant pages of development of the world humanistic thought as a whole, Hegel's humanism has not lost its actuality today. The rational content of Hegel's humanism may serve as a dependable reference point for philosophy in its quest for a humanistic paradigm of the new world.